

تسهیل ارتباط میان مردم و حاکمیت مبتنی بر ارائه الگوی مفاهمه و درک متقابل در تعالیم قرآن و سیره رضوی

احمد عباسی دره بیدی^۱

چکیده

توانایی ارتباط، قدرت درک و تفهیم دیگران از جنبه‌های فطری انسان است که به صورت گرایش‌ها و توانمندی‌هایی در او وجود دارد. به فعلیت رساندن این توانایی، رشد و پرورش صحیح آن در ظهور سایر توانمندی‌های انسان مؤثر است. یکی از موضوعات راهبردی که قابل بررسی و دارای اهمیت بوده، درک متقابل و مفاهمه میان مردم و حاکمیت است که می‌تواند رشد و تعالی جامعه و آرمانشهر رضوی را به همراه داشته باشد. به همین دلیل ضرورت دارد تا با توجه به آموزه‌های قرآن، تعالیم و سیره‌ی رضوی که سرشار از نکات آموزنده و عناصر ارتباط، مفاهمه و درک متقابل است به بررسی این مفهوم پرداخته شود. لذا سوال اصلی این پژوهش که به شیوه‌ی توصیفی - تحلیلی با استناد به منابع روایی، کتابخانه‌ای و مصاحبه با کارشناسان دینی و تعدادی از اساتید حوزه انجام شده، بررسی نقش و جایگاه مفاهمه و درک متقابل در تسهیل روابط میان مردم و حاکمیت است و اینکه آموزه‌های قرآن، تعالیم دینی و سیره‌ی رضوی در این رابطه حاوی چه نکات و دستوراتی هستند؟.

این نوشتار پس از بررسی مفاهیم مرتبط با موضوع و جمع‌بندی نظرات کارشناسان و مطالب مرتبط با آن در قرآن و سیره‌ی رضوی در قالب یک مدل نظری، به این نتیجه دست یافته است که برای دستیابی به نتیجه‌ی مطلوب در رابطه با مفاهمه‌ی میان حاکمیت و مردم، لازم است به شش عنصر کلیدی ارتباط که به صورت زنجیره‌وار به هم مرتبط هستند توجه شود. این عناصر به ترتیب عبارت‌اند از: فرستنده، پیام، گیرنده، وسیله، بازخورد و محیط. طبق آیات قرآن و سیره‌ی رضوی فرستنده با رعایت هنجارهای اخلاقی در ارتباطات و معاشرت‌ها، و نیز مبتنی بر دستورات قرآن در زمینه دقت و توجه به سخن، ادب و احترام و مدارا با دیگران، داشتن روحیه نقد و انتقاد پذیری، پرهیز از پیش‌داوری و سوءظن، رعایت انصاف و نرمی در گفتار، پیام خود را به افراد گیرنده انتقال می‌دهد. بازتاب این فرآیند، وضوح و روشنی پیام فرستنده و خوش بینی و مثبت‌نگری گیرنده پیام است که در نتیجه آن، محیطی آرام و دور از هرگونه آسیب

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد شیعه‌شناسی، دانشگاه اصفهان، ایران a.abbaasi.d2020@gmail.com

و تهدید برای ارتباط فراهم می‌آید. با رعایت فرآیند مذکور، می‌توان انتظار داشت که مفاهمه صورت پذیرفته است و از طریق آن رابطه میان مردم و حاکمیت به درک متقابل نزدیک گردد. **واژگان کلیدی: مفاهمه و درک متقابل، سیره رضوی، مردم، حاکمیت، ارتباط متقابل.**

۱. مقدمه و بیان مسئله

بحث از مفاهمه در گفتگو و رسیدن به دریافت مشترک از یک مفهوم و موضوع، امر با اهمیتی است که اگر برآورده شود، تأثیر فراوانی بر بخش‌های مختلف جامعه خواهد گذاشت. رسیدن به مفاهمه و درک مشترک، یکی از موضوعات اخلاقی است که در زندگی فردی و اجتماعی انسان تأثیر بسزایی دارد. سلامت و آرامش روانی هر انسانی تا حد زیادی مربوط به ارتباط صحیح، گفتگو و معاشرت با دیگران است. شخص ارتباطگر مؤمن، آداب و قوانین و قواعد حاکم بر انواع ارتباط را - حتی آنجا که قصد او از ارتباط، هدایت نیست - از آموزه‌های دینی گرفته و بر اساس آن عمل می‌کند و سعی دارد تا کمترین اختلاف و تناقضی با دیگران پیدا کند.

وقتی در ارتباط میان انسان‌ها، بحث و جدل پیش می‌آید، گفتگو به‌عنوان مقدس‌ترین راه و ساده‌ترین عمل ممکن برای رفع اختلاف مطرح می‌شود. انسان‌ها از طریق گفتگو و صحبت با یکدیگر و انتقال احساس و اندیشه خود از طریق کلمات و واژگان، می‌توانند به یک فهم مشترک و تفاهم از موضوع مورد نظر برسند و بدون کمترین مشکل و یا درگیری، در کنار هم زندگی کنند. لذا گفتگو و صحبت با یکدیگر برای رسیدن به فهم مشترک و مفاهمه، بهترین شیوه برقراری ارتباط و حل مسائل و مشکلات است. این امر در زندگی انسان‌ها به‌حدی مهم و اساسی است که خداوند متعال در انتقال حقایق و مصالح انسان همواره این راه را برگزیده است و در ارتباط با تمامی پیامبرانش اولین و بهترین راه برای انتقال اندیشه و حل اختلاف‌ها و رسیدن به یک نقطه مشترک را گفتگو می‌داند که عوامل زیادی بر این فرآیند (ارتباط گفتاری و گفتگو) از جمله رعایت ادب و احترام (نک؛ ابروانی، ۱۳۸۶: ۱۵-۵) تأثیرگذار است.

زندگی انسان‌ها بر اساس ارتباط و احترام به یکدیگر بنا شده است. در قرآن کریم احترام به دیگران در هنگام ارتباط و زندگی اجتماعی لازم دانسته شده است. در تعبیری زیبا آمده است: «وَلَا تَنَابَزُوا بِاللُّغَابِ» (حجرات/۱۱) (با القاب زشت و ناپسند یکدیگر را یاد نکنید) و به همدیگر در تعاملات و ارتباطات اجتماعی و فردی احترام بگذارید و در هنگام ارتباط و گفتگو با یکدیگر، اصولی را رعایت کنید. به‌عنوان نمونه، سلام کردن بهترین شروع برای آغاز سخن با مؤمنان دانسته شده است: «وَإِذَا جَاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ

بِإِتِنَانٍ فَلَوْلَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ...» (انعام/ آیه ۵۴) و نیز اینکه اکتفا کردن به سلام، بهترین جواب ابلهان است (نک: ... وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا) (فرقان/ آیه ۶۳) و یا محکم و مستدل سخن گفتن: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ قُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا» (احزاب/ آیه ۷۰). در نصیحت کردن دیگران نیز سخن گفتن با نرمی، احتمال تأثیرش بیشتر است: «فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيْنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى» (طه/ آیه ۴۴) یا با مردم با نیکی سخن گفتن: «... وَ قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا...» (بقره/ آیه ۸۳) که از مهم‌ترین آداب سخن گفتن در قرآن هستند که می‌توانند زمینه‌ساز تفاهم و فهم مشترک گردند.

این مهم در سیره و رفتار معصومین (ع) همیشه به‌وضوح قابل مشاهده و دریافت بوده است. به‌عنوان نمونه، امام رضا (ع) در این باره می‌فرماید: «با سلطان و زمامدار با ترس و احتیاط همراهی کن، و با دوست با تواضع و با دشمن با احتیاط، و با مردم با روی خوش» (حلوانی، ۱۴۰۸ق: ۱۳۳). همچنین دربارهٔ محبت و احترام به دیگران، فرموده‌اند: «احترام و محبت نسبت به مردم و اظهار دوستی به آنان، نیمی از عقل است» (مجلسی، ۱۴۰۰، ج ۷۸: ۳۳۵). بر اساس روایت نقل شده از حضرت امام رضا (ع)، ایشان با استناد به سخن حضرت رسول اکرم (ص)، از اینکه کسی دیگری را سب کند، نهی کرده است زیرا خداوند حضرت آدم را بر صورت خود آفریده است (قیومی، ۱۳۷۳: ۳۷۶). مجرد شباهت صورت انسان به روی آدم ابوالبشر که در همه انسان‌ها وجود دارد، موجب ثبوت کرامت برای همه آنان است و نباید به آن بی‌احترامی کرد، حتی اگر عقاید و رفتار آن‌ها برخلاف عقیده و رفتار یا نگرش ما باشد.

از طرفی، هر یک از انسان‌ها از جهان بینی خاص خود برخوردار هستند و هر کسی بر اساس یافته‌ها و دانش خود و زمینه‌های مختلفی که مختص هر فرد است، با دیگران مواجه می‌شود. لذا امری که مهم است برداشت یکسان و فهم مشترک و رسیدن به مفاهمه در میان انسان‌ها و حتی در سطوح بالاتر میان حاکمیت و مردم است که در آرمانشهر رضوی از اهمیت خاصی برخوردار است. به‌همین خاطر است که مفاهمه یکی از اصول اساسی ارتباط شمرده می‌شود. زیرا بدون مفاهمه و درک مشترک تعاملات، ارتباطات و معاشرت‌های انسانی با توجه به گستردگی راه‌های ارتباط و وسایل ارتباطی در جهان معاصر در معرض تهدید قرار می‌گیرد و زندگی اجتماعی را مختل می‌سازد. به‌همین دلیل، سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که مفاهمه و درک متقابل چیست و چه نقشی در تسهیل ارتباط میان افراد مختلف و حاکمیت و مردم دارد؟ قرآن چه دستورهایی برای ارتباط سالم و گفتگوی صحیح بیان کرده است؟ آموزه‌های رضوی در این رابطه چه نکات و دستورهایی دارد؟

۲. پیشینه پژوهش

در راستای موضوع مورد نظر، تاکنون کتاب، مقاله و پژوهش مستقیمی صورت نگرفته است یا حداقل پژوهشگر موردی را مشاهده نکرد اما درباره مفهوم کلی مفاهمه و یا درک متقابل و مشترک، توسط برخی نویسندگان، پژوهش‌ها و مطالعاتی انجام شده است که به‌عنوان نمونه به چند مورد اشاره می‌شود:

یوسف‌زاده و فیاض (۱۳۹۳) در مقاله خویش با عنوان «مبنای مفاهمه در ارتباط میان فرهنگی»، اندیشه گفتگو و ارتباط میان فرهنگی را راهبردی جهت برون‌رفت از بن‌بست‌های فلسفی و فرهنگی میان انسان‌ها می‌دانند و معتقدند که نگاه اسلام نیز در راستای همین مفهوم است و طبق آیات قرآن و روایات حداقل «سه مبنای اسلام، ظرفیت مشترک ادیان و فطرت بشر» برای مفاهمه جهت‌گیری شده‌اند و هر سه به سمت توحیدگرایی سوق یافته‌اند. اگر چه سه مبنای کلی در این مقاله در رابطه با مفاهمه بررسی شده است، ولی می‌توان گفت مبانی دیگری نیز در قرآن برای سخن گفتن و درک مشترک بیان شده است و سیره معصومین (ع) نیز در این رابطه سرشار از مبانی و اصولی است که کمتر بدان پرداخته شده است.

ذاکری (۱۳۹۲) نیز در مقاله خویش با عنوان «از امکان مفاهمه تا اثبات معرفت: استدلال دیویدسن علیه شکاکیت» مفاهمه را باطل‌کننده شکاکیت می‌داند و بیشتر مقاله خود را پیرامون نظریات دیویدسن در رابطه با شکاکیت و انواع آن و نحوه ابطال آن بیان کرده است و کمتر اشاره‌ای به مفاهمه و تسهیل ارتباط و یا مبانی آن داشته است. مهرپرور (بی‌تا) نیز در گزارشی مفاهمه دانشگاه و حوزه از چشم‌انداز حوزویان را نقل و بازگو می‌کند که در این گزارش نیز به علت‌های جدایی حوزه از دانشگاه و برعکس و عدم مفاهمه و درک مشترک آن‌ها از یکدیگر به‌واسطه مصاحبه با افراد مختلف پرداخته است. از سایر کارهای انجام‌شده درباره مفاهمه و فهم مشترک که عمده آن‌ها کمتر اشاره‌ای به منابع دینی و به‌خصوص سیره رضوی و امامان معصوم (ع) داشته‌اند، می‌توان به کیارسی (۱۳۹۴)؛ «مفاهمه و گفتگوی متقابل راهی در جهت گسترش آموزش‌های چندفرهنگی»، نریمانی و صباغی (۱۳۹۳) «نقش ارزشی مفاهمه در مدیریت راهبردی ارتباط صنعت و دانشگاه»، محمود آبادی (۱۳۹۳)، «نقش کاریکاتور در مفاهمه میان طراح و کارفرما، در فرآیند طراحی معماری»، و سایر مقاله‌ها و پژوهش‌های مشابه اشاره کرد. از این‌رو، در این پژوهش سعی شده است تا با رویکردی جدید و با نگاهی کاربردی، مفهوم مفاهمه از منظر آیات قرآن و تعالیم دینی و سیره معصومین (ع) با توجه و تأکید بر سیره رضوی به صورت نظام‌مند بررسی و تبیین شود.

۳. اهمیت و ضرورت پژوهش

وقتی معنای نشانه‌ها خوب درک نشود، سوء تفاهم حاصل می‌شود. جهان زندگی ما پر از این سوء تفاهم‌هاست (کوثری، ۱۳۸۷: ۳۳-۳۴) یعنی آنچه مورد نظر فرستنده پیام بوده است، در ذهن گیرنده ایجاد نمی‌شود. به عبارتی، فهم مشترک و مفاهمه شکل نمی‌گیرد. عارف بزرگوار شیخ شبستری رحمه الله علیه درباره علت برقرار نشدن این مفاهمه کامل می‌فرماید: «سخن‌ها چون به وفق منزل افتاد، در افهام خلائق مشکل افتاد» (شبستری، ۱۳۸۹: ۲۲)؛ یعنی چون هر کس بر اساس منزلتی خاص از قرب به حق تعالی که منبع هستی است، عالم را به گونه‌ای تفسیر می‌کند. بر همین اساس است که تفاهمات دچار مشکل می‌شود.

رسیدن به تفاهم در امور مختلف زندگی، از جزئی‌ترین ارتباطات گرفته (ارتباط شخص با خانواده، پدر و مادر، فرزندان، دوستان) تا بالاترین سطوح ارتباطی و ارتباط با نهادها و به‌طور مشخص ارتباط میان مردم و حاکمیت، از اصول مهم زندگی و مرتبط با برقراری ارتباط و گفتگو میان انسان‌ها با یکدیگر است. یعنی از طریق فرهنگ صحیح گفتگو و برقراری صحیح ارتباط است که اشخاص می‌توانند بدان برسند. اهمیت گفتگو به گونه‌ای است که این واژه با مشتقات خویش در قرآن بسیار به کار رفته است. به‌عنوان نمونه، واژه «قل» ۳۱۵ بار و یا واژه «قال» نزدیک به ۵۰۱ بار در قرآن آمده است. بنابراین، آنچه ما را به وضع الفاظ واداشته، نیاز اجتماعی به فهم همدیگر و مفاهمه است. ما به این لحاظ با اجتماع روبه‌رو می‌شویم تا با کارهایی که زمینه آن امور مادی است، از نقص به کمال برسیم؛ پس الفاظ را علائمی برای مسمیاتی قرار می‌دهیم که از آن‌ها غایات و اغراض خاصی انتظار داریم... از این‌رو، معیار در صدق اسم، اشتغال مصداق بر غایت و غرض (مورد انتظار) است نه جمود و ایستایی بر شکل و هیئت خاصی از مصداق خارجی (طباطبایی، ۱۴۱۷ق ج ۱: ۱۰).

از طرفی، در نظریات اخلاقی پست‌مدرنیسم آمده است که انسان‌ها شریف و نجیب هستند، شایسته‌بودن را نسبی می‌دانند و ریشه اخلاقیات را در عواطف (Emotions) و انگیزش‌های (motivations) معمولی انسانی می‌دانند. به نظر آن‌ها، اخلاق و ادب امری تاریخی است و عقاید و افکار هر شخص برای خود او محترم است و به‌هیچ‌وجه نباید عقاید خود را بر گروه‌ها و افراد تحمیل کرد (سجادی، ۱۳۸۲). به عبارتی، هر فردی باید توانایی شنیدن و تحمل عقاید گوناگون و نظریات مختلف را کسب کند تا اگر از طریق گفتگو و تبادل نظر به درک همسو دست یافت، ادب و احترام همدیگر را حفظ کنند. همین امر می‌تواند پل ارتباطی و شیوه‌ای متناسب برای مفاهمه باشد. اما آنچه مهم و شایسته بحث است، اهمیت مفاهمه و فهم مشترک در زندگی اجتماعی انسان‌ها در جهان معاصر و آرمانشهر رضوی است که موجب تسهیل روابط

آن‌ها گردیده است. این امر وقتی دربارهٔ ارتباط مردم و حاکمیت مطرح شود، از ارزش بیشتری برخوردار می‌گردد. لذا اهمیت و ضرورت این پژوهش از چند منظر قابل بحث و بررسی است. نخست، «مفاهمه چیست؟ و چه نقشی در زندگی انسان‌ها و تسهیل روابط آن‌ها می‌تواند داشته باشد؟» دوم، «چگونه می‌توان از طریق مفاهمه ارتباط میان حاکمیت و مردم را تسهیل و به سمت جامعه آرمانی یا همان آرمانشهر حرکت کرد؟» سوم و مهم‌تر از همه، «در تعالیم دینی و آموزه‌های رضوی دربارهٔ مفاهمه و درک مشترک (مبانی، شیوه‌ها، اعمال، رفتار و...) چه نکات و دستورهایی بیان و به‌کار گرفته شده است؟»

۴. روش پژوهش

پژوهش حاضر به روش کتابخانه‌ای و بر اساس مصاحبه با تعدادی از استادان حوزه و کارشناسان دینی انجام شده است. پژوهشگر بر مبنای موضوع مورد نظر، از روش توصیفی - تحلیلی بهره جسته است و برای جمع آوری و توصیف داده‌ها و اطلاعات از روش فیش‌برداری از منابع مختلف روایی، کتابخانه‌ای و مروری - اینترنتی و مصاحبه نیمه‌ساختاریافته، استفاده شده است. بدین‌صورت که پس از مصاحبه با استادان و کارشناسان دینی و سؤال و جواب دربارهٔ مفهوم مفاهمه و نقش آن در زندگی و جایگاهش در منابع و متون مختلف، روش‌ها و شیوه‌های دستیابی به آن میان حاکمیت و مردم و مبانی اصلی آن با توجه به اجزای پیام (فرستنده، پیام، وسیله، گیرنده، بازخورد و محیط)، داده‌های به‌دست آمده با تعالیم قرآنی - دینی و آموزه‌های رضوی تلفیق و در قالب این پژوهش و در نهایت در قالب مدل نظری مفاهمه بر اساس عناصر ارتباط (پیام) انسجام یافت.

۵. مبانی و مفاهیم پژوهش

۱-۵. مفاهمه

در «دانشنامه آزاد» آمده است: «مفاهمه به‌معنای فهم مشترک، ارتباط بر پایه تفاهم و رسیدن به تفاهم و تفهیم است». به‌عبارتی، مفاهمه عبارت است از عملی که توسط آن، معلومات، نظریات و احساسات از یک شخص به شخص دیگر و یا بیشتر از یک شخص تبادل شده و هر دو در ادراک آن نظریات و معلومات و گفتگو، تفاهم و فهم مشترک دارند. مفاهمه و تفهیم را بر دو نوع کلی می‌توان دانست: یکی مفاهمه لفظی (زبانی) که پیام در آن به شکل کلمات و جملات انتقال می‌یابد و ممکن است تحریری (نوشتاری) بوده و یا اینکه شفاهی و از طریق سخن گفتن، تقریر و سؤال و جواب صورت گیرد. دیگری مفاهمه غیرلفظی (غیرزبانی) است که

در آن از کلمات و جملات برای مفاهمه و تفهیم استفاده نمی‌شود، بلکه به واسطه اعمالی چون اشواری (اشارات، حرکات دست و بدن و...)، مفاهمه بصری به واسطه دیدن و مشاهده کردن بعضی حالات و تصاویر و واقعیت‌ها صورت می‌گیرد. مفاهمه سمعی نیز نوع دیگری از تفهیم و افهام است که به واسطه شنیدن صورت می‌گیرد. شنیدن صداها و آواهای گوناگون مانند زنگ مکتب، بوق ماشین، رادیو و....

مفاهمه شرط برقراری ارتباط از طریق گفتگو و سخن گفتن است. اگر دو نفر زبان یکدیگر را متوجه نشوند و نفهمند، نمی‌توانند با همدیگر ارتباط کلامی و گفتگو داشته باشند. زبان مبتنی بر الفاظ ناظر به طبیعت انسان است و به شدت به شرایط مکانی و زمانی متغیر وابسته است و از آن نمی‌توان انتظار فراهم کردن بستر مفاهمه و ارتباط کامل انسان‌ها را داشت. انسان‌ها برای پاسخ به این نیاز فطری خود، باید به زبان دیگری مجهز باشند که از فراگیری کامل در تمام زمان‌ها و مکان‌ها برخوردار باشد و فطرت انسانی، زبان ثابت، همیشگی و همگانی انسان‌هاست (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۴۰، نقل از یوسف زاده و فیاض، ۱۳۹۳).

۲-۵. ارتباط

ارتباط واژه‌ای عربی است به معنای پیوند دادن، ربط، رابطه، مرآده، پیوستگی و رابط همان فن انتقال اطلاعات، افکار و رفتارهای انسانی از یک شخص به شخص دیگر. انجمن بین المللی تحقیقات ارتباط جمعی، منظور از ارتباط را روزنامه، نشریات، مجله، کتاب، رادیو، تلویزیون و سایر وسایل ارتباطی همچون تلگراف و کابل‌های زیر دریایی می‌داند (کاظم زاده و کوهی، ۱۳۸۹: ۱۸۹)

در دانشنامه رشد در رابطه با مفهوم ارتباط آمده است، ارتباط ترجمه لغت Communication است. هر چند استعمال این لغت در کتب نوشته‌های فارسی عمومیت ندارد اما با این وصف از سایر لغات متداول تر به نظر می‌رسد. ریشه این لغت کلمه لاتین Communis است که می‌توان آن را به تفاهم، مفاهمه و اشتراک فکر ترجمه کرد. وقتی که با شخصی ارتباط برقرار می‌کنیم کار ما در حقیقت برقراری یک نوع اشتراک فکر و تفاهم اندیشه با اوست. مفهوم واقعی ارتباط با توجه به ریشه لاتین آن (در میان گذاشتن و تقسیم کردن) مفهومی است که لازمه آن فقط یک فرستنده فعال و یک گیرنده انفعالی نیست بلکه بازخورد یا فیدبک Feed back دومی را که نیز تغییر دهنده طرز رفتار اولی است به حساب می‌آورد. و از آن مهم تر مستلزم شرکت فعال تمام افراد ذی نفع در روند ارتباط نیز هست.

ارتباط در این حالت به صورت یک جریان چند بعدی با بازخورد در می‌آید. به عبارتی ارتباط را

می‌توان جریانی چند طرفه دانست که طی آن دو یا چند نفر به تبادل افکار، نظریات، احساسات و حقایق می‌پردازند و از طریق بکاربردن پیام‌هایی که معنایش برای همه آنها یکسان است به انجام این امر مبادرت می‌ورزند. هنگامی که ارتباط را کوشش آگاهانه فرستنده پیام برای سهیم ساختن گیرنده در اطلاعات، عقاید و طرز فکرهاش می‌دانیم، مسئله تفاهم و هماهنگی فرستنده و گیرنده اهمیت اصلی و اساسی خود را به دست می‌آورد، هرگونه انتقال پیام میان فرستنده از یک طرف و گیرنده از طرف دیگر ارتباط محسوب می‌شود (دانشنامه رشد، آنلاین). اجزای ارتباط را به صورت کلی می‌توان، فرستنده، پیام، وسیله، گیرنده، بازخورد، محیط (مکان و زمان) تبادل و انتقال دانست که برای تحقق یک ارتباط وجود هر کدام از این اجزا لازم بوده و بدون آن‌ها ارتباط شکل نخواهد گرفت.

۶. یافته‌های پژوهش

۶-۱. مفاهمه در قرآن کریم

در قرآن دست‌کم سه مبنای «امت اسلام»، «اشتراکات ادیان» و «فطرت یکسان بشر» برای مفاهمه در ارتباطات انسانی و فرهنگی بیان شده است. آیات مرتبط با این مبانی بر اساس دعوت با حکمت و موعظه و جدال احسن (نحل/۱۲۵)، آیه امت و واحد بودن انسان‌ها (مؤمنون/۵۲)، آیه اشتراک (آل عمران/۶۴) و آیه تعارف و ملاک برتری بر اساس تقوا (حجرات/۱۳) هستند (یوسف‌زاده و فیاض، ۱۳۹۳: ۱۳) که در ارتباطات فردی، جمعی و نهادی و رابطه میان مردم و حاکمیت نیز مورد استناد قرار می‌گیرند و در کنار سایر تعالیم و دستورهای قرآن، پیرامون ارتباط و مفاهمه و همچنین سیره ائمه معصومین (ع) و به‌ویژه امام رضا (ع) می‌تواند الگوی مناسب برای مفاهمه و درک مشترک و متقابل میان مردم و حاکمیت را فراهم کند. در قرآن کریم و سیره و سنت معصومین (ع) آموزه‌های فراوانی درباره گفت‌وگوی پسندیده و زمینه‌ساز مفاهمه، وجود دارد که مهم‌ترین آن‌ها را می‌توان در موارد زیر بیان کرد:

۶-۱-۱. **دقت و توجه:** یکی از تعالیم قرآن در راستای فهم همدیگر و درک متقابل، دقت و توجه است. به‌عنوان نمونه، می‌توان به آیات ۱۷-۱۸ سوره مبارکه زمر اشاره کرد که خداوند متعال می‌فرماید: «بشارت بده به آن بندگان من که به سخن گوش فرا می‌دهند و بهترین آن را پیروی می‌کنند. اینانند که خدایشان راه نموده و اینانند همان خردمندان.» حضرت علی (ع) نیز در این رابطه می‌فرماید: «نگاه کن به سخنی که گفته می‌شود و نگاه نکن به کسی که سخن می‌گوید.» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۳۶۱). در جایی دیگر می‌فرماید: «هر کس از آرای دیگران استقبال کند (به گفته‌ها دقت و توجه داشته باشد)، موضع‌های خطا را بهتر می‌شناسد.» (نهج

البلاغه، حکمت ۱۷۳) و خود را از کج فهمی و آنچه مانع مفاهمه می‌گردد، دور می‌کند. یعنی داشتن سینه گشاده و شرح صدر و همچنین توانایی شنیدن نقل‌ها و اقوال مختلف با دقت و توجه، می‌تواند زمینه‌ساز مفاهمه و درک متقابل شود. این امر جزء سیره عملی امام رضا (ع) در موقعیت‌های مختلف به‌ویژه در مناظرات بوده است.

۲-۱-۶. **پاسخ به‌نحو شایسته:** پاسخگویی و داشتن واکنش مناسب به دیگران، قسمتی از گفت‌وگو و ارتباط است. طبق بیان قرآن، بهتر است پاسخ دیگران را به‌نحو شایسته و نیکو و یا حداقل به همان شیوه خودشان داد. خداوند متعال در آیه ۸۶ از سوره نساء می‌فرماید: «وَإِذَا حُيِّئْتُمْ بِهِ بِحَبِيبَةٍ فَحَبِّبُوا بِأَحْسَنِ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا» (هرگاه به شما تحیت گویند، پاسخ آن را بهتر از آن بدهید؛ یا (لااقل) به همان گونه پاسخ گویند). تاریخ زندگی و احادیث نقل شده از ائمه معصومین (ع) حاکی از آن است که تمام سیره عملی و گفتمان‌های ایشان، نیز بر مبنای مفاهمه، برخورد شایسته، حفظ کرامت انسانی و رعایت ادب و احترام به‌منظور تربیت و رشد و بالندگی افراد، صورت می‌گرفته است. لذا با هر کسی از مردم، حتی مخالفان، گفتمان و یا برخوردی انجام شده، پاسخ آن‌ها به‌نحو شایسته داده می‌شده است. قرآن کریم سخن معروف و قول مهم را در این راستا بیان کرده است (نک: نساء ۸، و ۵ و بقره ۲۳۵ و سوره محمد، آیه ۲۱). در همین زمینه، تعاملات شایسته امام رضا (ع) با گروه‌های مختلف حتی جریان خلافت غاصب عباسی، قابل توجه است.

۳-۱-۶. **مدارا با دیگران و رعایت ادب و احترام:** مدارا با دیگران و رعایت ادب و احترام، اصل مهم دیگر در برقراری ارتباط و دستیابی به مفاهمه است. این اصل طبق فرمان خدا و بر اساس آیه ۶۱ از سوره انفال بود که خداوند می‌فرماید: «وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا...» (اگر مخالفان تمایل به صلح نشان دادند، تو هم تمایل نشان بده) (سعادت، ۱۳۸۵: ۱۵۸). مدارا با دیگران یک اصل اخلاقی - اجتماعی برخورد با دیگران و خصوصا مخالفان با عقاید و افکار ما در جهت رسیدن به مفاهمه و فهم مشترک و تسهیل روابط است. چنان‌که یکی دیگر از مصادیق و آداب تعامل و برخورد اجتماعی، رعایت ادب و احترام در برخورد با دیگران همراه با احترام گذاشتن و مسخره نکردن آن‌هاست. در قرآن هم آمده است: «لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ» (حجرات/۱۱) (نباید گروهی از مردان شما گروه دیگر را مسخره کنند). اصل اولیه رفتار معصومین (ع) این بود که همواره با مخالفان و کسانی که عقیده متفاوت و مخالف داشتند، با مدارا برخورد می‌کردند و با رعایت ادب و احترام، آن‌ها را به دین حق دعوت می‌کردند.

همان‌طور که بیان گردید، احترام و تکریم دیگران از مهم‌ترین شیوه‌های دستیابی به فهم متقابل و مشترک و مفاهمه در تعالیم قرآن و راهکاری در این رابطه در آرمانشهر رضوی است که در

تعالیم دینی و آموزه‌های ائمه معصومین (ع) پیرامون آن دستورها و سفارش‌هایی بیان شده است. در سیره پیامبر اکرم (ص) آمده است، وقتی دعوت به اسلام می‌کرد، طرف مقابل را احترام و نصیحت می‌فرمود (فائضی، ۱۳۷۵: ۴۳). ایشان فرمودند: «**لَا تَحْقِرَنَّ أَحَدًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ، فَانْ صَغِيرَهُمْ عِنْدَ اللَّهِ كَبِيرٌ**» (آشتیانی و فائضی، ۱۳۷۵: ۲۴۴) (هیچ کس از مسلمین را تحقیر نکنید و کوچک نشمارید، زیرا مسلمانی که در نظر شما کوچک است، نزد خداوند بزرگ است). همچنین می‌فرمودند: «کسی که برادر مسلمان خود را با کلمات مودت آمیز خویش احترام نماید و غم او را بزاید، تا زمانی که این سنجیه در او باقی است، پیوسته در سایه رحمت خداوند متعال خواهد بود» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۶: ۸۴). سایر معصومین (ع) نیز همیشه در برخورد با دیگران ادب و اخلاق و احترام را رعایت می‌کردند. چنان‌که آمده است، حضرت رضا (ع) در برخورد با انسان‌ها حرمت آن‌ها را پاس می‌داشت و هیچ‌گاه اجازه نمی‌داد ارزش افراد نادیده گرفته شود و انسانی کوچک به حساب آید (حکیمی، ۱۳۸۴: ۶۲).

۱-۶. مجالست و همنشینی با بزرگان و بیان قول آن‌ها: یکی از راه‌هایی که می‌تواند مفاهمه را به همراه داشته باشد و سبب تسهیل ارتباط‌های انسانی شود، مجالست و همنشینی با بزرگان و گفتن قول آنان و گفتار صحیح است. چنانکه امام حسن مجتبی (ع) فرمود: «هر که با علما بسیار مجالست نماید، سخنش و بیانش در بیان حقایق آزاد و روشن خواهد شد و ذهن و اندیشه‌اش باز و توسعه می‌یابد و بر معلوماتش افزوده می‌گردد و به سادگی می‌تواند دیگران را هدایت کند» (شوشتری، ۱۴۰۹ق، ج ۱۱: ۲۳۸). در قرآن کریم نیز در آیه ۱۸ سوره زمر خردمندان کسانی دانسته شده‌اند که از سخنان نیکو پیروی می‌کنند و خدا آن‌ها را هدایت کرده است: «**الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ**» (همان کسانی که سخنان را می‌شنوند و از نیکوترین آن‌ها پیروی می‌کنند، آنان کسانی هستند که خدا هدایتشان کرده، و آن‌ها خردمندانند (زمر/ ۱۸)).

۱-۵. وحدت و انسجام: از دیگر راه‌های دستیابی به مفاهمه و درک مشترک که رابطه‌ای دوسویه و متقابل با مفاهمه دارد، وحدت و انسجام میان افراد جامعه به‌خصوص حاکمان و مردم است. وحدت، مبتنی بر تفاهم و مفاهمه بیشتر گروه‌های جامعه است و اگر مفاهمه ایجاد نشود، وحدت به درستی شکل نمی‌گیرد و پایدار نخواهد بود. اسلام به‌عنوان کامل‌ترین و جامع‌ترین دینی که از طرف خداوند متعال برای بشر فرستاده شده، به اتحاد و برادری و همگرایی تأکید بسیاری دارد. قرآن کریم به پیروان خود و مسلمانان صدر اسلام آموخت که همگی به ریسمان الهی چنگ بزنند و از تفرقه بپرهیزند (سوره آل عمران، آیه ۱۰۳) و گرنه شکست خواهند خورد (انفال / آیه ۴۶)، (گیلانی و همکاران، ۱۳۹۴).

شهروندان در آرمانشهر رضوی در اتحاد و انسجام کامل و همدلی با همدیگر هستند. این اتحاد و انسجام را می‌توان در وحدت فرد با جامعه، وحدت جامعه با محیط، وحدت اجزا در کل، وحدت در نگرش، وحدت در کالبد و سیمای شهری، وحدت در پراکندگی یکسان و متناسب اجزای شهری (در عین توجه به مفهوم عدالت)، وحدت مردم شهر با مسئولان و بالعکس، وحدت حاکمان و مردم، وحدت تفکر در رسیدن به خشنودی خالق یکتا، وحدت نظر و عمل و... مشاهده کرد که ترکیب و ساخت همه اجزای شهر و عقاید و خلیقات همه شهروندان در جهت تقویت این امر ترتیب داده شده و مشخص گردیده است. در آرمانشهر رضوی، شهروندان اگر بتوانند فراتر از تعاون و همدلی و همکاری، به تقریب و اتحاد و هم‌زبانی به معنای یکصدا بودن نیز باشند، به همان میزان اتحاد آنان نیز افزایش می‌یابد (جوهردهی، ۱۳۹۴) و با افزایش اتحاد آنان، مفاهمه و فهم مشترکشان نیز افزوده می‌شود. به عبارتی، از طریق وحدت به مفاهمه و فهم مشترک رسیده و با مفاهمه و فهم مشترک، وحدت و انسجام آنان تقویت می‌شود. وحدتی که به دنبال خود همدلی را نیز به همراه دارد.

۶-۱-۶. همدلی و هم‌زبانی: خداوند متعال در آیات بسیاری - از جمله آیه ۱۰۳ سوره آل عمران - می‌فرماید: «و همگی به ریسمان خدا چنگ زنید و پراکنده نشوید و نعمت خدا را بر خود یاد کنید. آنگاه که دشمنان یکدیگر بودید، پس میان دل‌های شما الفت انداخت، تا به لطف او برادران هم شدید و بر کنار پرنگاه آتش بودید که شما را از آن رها کنید. این‌گونه، خداوند نشانه‌های خود را برای شما روشن می‌کند، باشد که شما راه یابید». از آیه ۱۰۸ همین سوره برمی‌آید که همدلی و هم‌زبانی در کنار اعتصام مؤمنان به حبل‌الهی، یعنی قرآن و اهل بیت عصمت و طهارت (ع)، از آیات الهی است. امام باقر (ع) در این باره می‌فرماید: **«و اعلم ان الالف من الله و الفرق من الشيطان.»** (بدان که انس و الفت گرفتن (با دیگران) از خداوند و دشمنی از شیطان است) (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۵: ۵۰۰). همچنین از آیه ۱۱ سوره رعد به دست می‌آید که همدلی و هم‌زبانی و اصلاح امور فاسد جامعه زمانی تحقق خواهد یافت که هر یک از افراد جامعه بخواهد به اصلاح نفس خود بپردازد و خود را از هرگونه عوامل اختلاف و فسادانگیزی چون کبر و غرور و شیطنت و دیگر رذایل اخلاقی پاک کند و به اصلاح کردار و رفتار و گفتار خویش بپردازد. در این صورت است که اصلاح دیگران و جامعه، شدنی و دست‌یافتنی است. امام علی (ع) در این باره می‌فرماید: **«من لم یصلح نفسه لم یصلح غیره»** (هر کس خودش را اصلاح نکند، نمی‌تواند دیگران را اصلاح کند) (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ق، ح ۸۹۹۰).

۶-۱-۷. توجه به قومیت‌های مختلف انسانی: از دیگر اصول و زمینه‌های مفاهمه که در آیات قرآن نیز به آن اشاره شده است، توجه و پذیرش این نکته است که جامعه از گروه‌ها و

قشرهای مختلف ساخته شده است و طبیعتاً نظرها و عقاید متفاوت وجود دارد. در آیه ۱۳ سوره حجرات به این مفهوم اشاره شده است. خداوند می‌فرماید: «ای مردم، ما همه شما را نخست از مرد و زنی آفریدیم و آن‌گاه شعبه‌های بسیار و فرق مختلف گردانیدیم تا یکدیگر را بشناسید، همانا بزرگوارترین و بافتخارترین شما نزد خدا با تقواترین شمایند. همانا خدا کاملاً دانا و آگاه است». بنابراین، قرار نیست عقاید و رفتارهای همه انسان‌ها به یک شکل و شیوه انجام شود. دقت و توجه و پذیرش این نکته می‌تواند بسیاری از آفت‌ها و آسیب‌های ارتباط را برطرف کند و خود امری مهم در برقراری مفاهمه باشد.

۸-۱-۶. دارا بودن روحیه انتقادپذیری و نقد: نکته دیگری که در تربیت فردی و اجتماعی حایز اهمیت و در برقراری مفاهمه بسیار کارگشاست، دارا بودن روحیه انتقادپذیری و نقد است. قرآن در آیات مختلف به روابط میان مؤمنان و نیز مؤمنان و دولتمردان اشاره و مسأله انتقاد و انتقادپذیری را به روشنی طرح و مصداق‌های بسیاری را بیان می‌کند. نخستین موردی که قرآن کریم به آن اشاره دارد داستان آفرینش انسان است که در سوره‌های مختلف مطرح شده است. در سوره مبارکه بقره آیات ۳۰ تا ۳۷ به نکاتی اشاره دارد که ارتباط تنگاتنگی با انتقادپذیری و تحمل دیگری دارد.

خداوند متعال با آنکه احاطه عملی کامل به هستی و آفریده‌های خویش دارد و در مقام لایسئل عما یفعل (بازخواست نمی‌شود از آنچه می‌کند) اجازه انتقاد و طرح مسأله را می‌دهد. در این داستان که خداوند خود گزارشگر مستقیم و بی‌واسطه آن است به این نکته اشاره می‌کند که فرشتگان رفتار خداوند را مورد ارزیابی و داوری قرار می‌دهند و از اینکه آفریده‌ای را می‌آفریند که خونریزی می‌کند و خشونت می‌ورزد به نقد می‌کشند. خداوند با آنکه در آن مقام بلند و عظم‌ناشسته است همه این انتقادهای را گوش می‌دهد و بدان‌ها پاسخ‌های منطقی و قانع‌کننده می‌دهد. در حوزه مناسبات قدرت و ملت و دولت نیز این مسأله در داستان مورچگان و حضرت سلیمان (ع) به خوبی نشان داده شده است. حضرت با آنکه در مقام قدرت بود به انتقاد ملکه مورچگان گوش می‌دهد. ملکه مورچگان به صراحت و تندى رفتار و اعمال حضرت و لشکریانش را انتقاد می‌کند و بیان می‌کند که آنان بر هر سرزمینی که درآیند آن را ناخواسته به نابودی می‌کشند. لذا داشتن روحیه انتقادپذیری و نقد یکی دیگر از اصول و زمینه‌های مفاهمه است.

۹-۱-۶. پرهیز از پیشداوری و سوءظن: پرهیز از گمان و سوءظن نسبت به دیگران از دیگر ملاک‌ها و معیارهایی است که اگر رعایت شود، می‌تواند مفاهمه و فهم و درک متقابل را برای طرفین به‌همراه داشته باشد. خداوند متعال نیز در آیه ۱۲ سوره حجرات، این نکته را به خوبی بیان کرده است که: «ای کسانی که ایمان دارید، از بسیاری گمان‌ها بپرهیزید که بعضی گمان‌ها

گناه است و نیز هرگز (از حال درونی هم) تجسس نکنید و غیبت یکدیگر نکنید. آیا کسی از شما دوست دارد که گوشت برادر مرده خود را بخورد؟ البته از خوردن آن نفرت و کراهت دارید (پس بدانید که صورت واقعی غیبت مؤمن چنین است) و از خدا پروا داشته باشید که خدا توبه پذیر و مهربان است». چنان که در آیات دیگر نیز پرهیز از گمان بد و سوء ظن بیان شده است (نک؛ فصلت/ ۲۳ و فتح/ ۱۲). درباره حسن ظن و پرهیز از بدگمانی نیز از حضرت رضا (ع) نقل شده است: «فَأَحْسِنِ الظَّنَّ بِاللَّهِ فَإِنَّ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ يَقُولُ مَنْ حَسَنَ ظَنَّهُ بِاللَّهِ كَانَ اللَّهُ عِنْدَ ظَنِّهِ بِهِ وَمَنْ رَضِيَ بِالْقَلِيلِ مِنَ الرِّزْقِ قَبِلَ مِنْهُ الْيَسِيرَ مِنَ الْعَمَلِ» (گمان خود را نسبت به پروردگار نیکو گردان زیرا حضرت اباعبدالله (ع) مکرر می فرمودند: کسی که گمانش نسبت به خداوند نیکو باشد، خداوند در نزد گمان آن بنده نسبت به خودش خواهد بود - با او مطابق همان گمان معامله خواهد نمود - و کسی که به مقدار اندکی از روزی اکتفا نماید، خداوند متقابلاً عمل کم او را قبول خواهد کرد.» (حرّ عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵: ۲۲۹).

علاوه بر موارد یادشده که زمینه‌هایی اساسی و کلی برای مفاهمه در قرآن می‌باشند، می‌توان سایر موارد مهم برای برقراری مفاهمه و فهم مشترک را که با ملاک‌های گفته شده همسو هستند، چنین برشمرد: رعایت انصاف در برخورد (آل عمران، آیه ۷۵)، نرمی در گفتار و پایین آوردن صدا در معاشرت و سخن گفتن (لقمان، آیه ۱۹ و حجرات، آیات ۲ و ۳)؛ تواضع و فروتنی و پرهیز از تکبر (مائده/ آیه ۵۴؛ اسراء/ آیه ۳۷ و لقمان/ آیات ۱۸ و ۱۹)؛ حفظ شخصیت افراد و آبروی آنان (بقره/ آیات ۲۲۰ و ۲۶۳ و نساء؟ آیه ۱۵ و آیات دیگر)؛ خوش خلقی و خوشرویی (آل عمران/ آیه ۱۵۹)؛ دفع بدی با خوبی (مؤمنون، آیه ۹۶ و فصلت/ آیه ۳۴)؛ سخن نیک و رفتار نیکو داشتن (بقره/ آیه ۸۳ و نساء/ آیات ۵ و ۸)؛ صبر و شکیبایی در برابر گفته‌های مخالفان (مزل/ آیه ۱۰ و بلد/ آیه ۱۷)؛ صداقت در گفتار و اعمال (توبه/ آیه ۱۱۹)؛ رعایت عدالت (نساء/ آیه ۱۳۵)؛ عفو و نادیده گرفتن لغزش‌های مردم و گذشت از خطای آنان (بقره/ آیه ۱۰۹ و نیز آل عمران/ آیات ۱۳۴ و ۱۵۹)؛ مشورت با مردم (همان)، معرفی خود به مخاطب (هود/ آیه ۸۱ و حجر/ آیات ۵۱ تا ۵۸ و آیات دیگر)؛ مهربانی در گفتار و رفتار (آل عمران/ آیه ۱۵۹ و فتح/ آیه ۲۹ و حدید/ آیه ۲۷)؛ وفای به عهد در روابط (بقره/ آیات ۱۰۰ و ۱۲۷ و اسراء/ آیه ۳۲)؛ وفای به وعده‌ها (مریم/ آیه ۵۴) و...

۲-۶. مفاهمه در سیره رضوی و تسهیل ارتباط حاکمیت و مردم

برای آنکه بتوان ارتباط صحیح و زمینه‌ساز مفاهمه و نقش آن را در تسهیل ارتباط میان مردم و حاکمیت بهتری بررسی کرد، لازم است اجزای ارتباط و مفاهمه به صورت جداگانه شناسایی و

بررسی شوند تا از این طریق بتوان ملاک‌ها و معیارها (شاخص‌ها و مبانی) مهم و تأثیرگذار آن را در سیره رضوی تبیین و تحلیل کرد. در این زمینه می‌توان با تبیین و تحلیل اجزای پیام و ارتباط که مفاهمه را به همراه دارد، در چند مورد کلی فرستنده، پیام، وسیله، گیرنده، بازخورد، محیط (زمان و مکان)، به درک عمیق‌تری از مسئله در سیره رضوی دست یافت. ذکر این نکته نیز حایز اهمیت است که اگر در یکی از این اجزا اختلال و نقص و کمبودی وجود داشته باشد، جریان مفاهمه با مشکل روبه‌رو می‌شود. در مقابل، اگر اصول و شرایطی را در رابطه با این موارد رعایت کند، درک متقابل شکل می‌گیرد و می‌توان با توسل به این اصول، روابط میان مردم و حاکمیت را تسهیل کرد.

۱-۲-۶. فرستنده پیام

برای افزایش درک متقابل، نیاز است تا فرستنده پیام یک سری ویژگی‌هایی داشته باشد و آدابی را رعایت کند تا علاوه بر یک معاشرت نیکو و ارتباط شایسته، مفهوم مفاهمه با سهولت و سرعت بیشتری اتفاق بیفتد. با توجه به اطلاعات به دست آمده از مصاحبه‌ها و گفت‌وگو با استادان حوزه و کارشناسان دینی و دقت در سیره رضوی، مهم‌ترین ویژگی‌های عناصر پیام، از جمله منبع پیام و یا همان فرستنده، در موارد زیر جمع‌بندی می‌شود:

– صبر، بردباری و شکیبا بودن: یکی از ویژگی‌های اصلی فرستنده پیام، صبور بودن و داشتن بردباری و شکیبایی است. امام رضا (ع) در دوران زندگی و زندانی بودن پدر بزرگوارشان، مکرر سعه صدر از خود نشان می‌دادند و مراقب اهل و عیال پدر ارجمندشان بودند. ایشان اهل حلم و شکیبایی بودند. در برابر افرادی که با ایشان ستیزه و نزاع داشتند، حلم و صبر می‌ورزیدند. در برابر دهن‌کجی‌های دیگران سعی می‌کردند سکوت کنند. افرادی بودند که نسبت به ایشان بی‌احترامی می‌کردند، اما این بزرگوار در برابر آن‌ها خاموشی را انتخاب می‌کردند (عمادزاده، ۱۳۹۳: ۱۰۶۴). به‌طور کلی، صبر راهبردی ایشان در طول زندگی اثبات نمود که مبارزه و راهبری معنوی جامعه همراه با صبر و شکیبایی، تأثیرگذار است نه مبارزه شتابزده، مقطعی و موسمی.

– تواضع و فروتنی: ویژگی دیگر منبع پیام برای آنکه بتواند مفاهمه را برقرار کند، تواضع و فروتنی است. آیات قرآن، احادیث معصومین (ع) و سیره رضوی سرشار از مضامین و مفاهیمی است که درباره تواضع و فروتنی بیان شده است. حضرت علی (ع) در سخنی زیبا، تواضع را از بزرگ‌ترین عبادت‌ها شمرده‌اند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۲: ۱۱۹). از نظر امام رضا (ع)، با فروتنی و خضوع می‌توان با طرف مقابل ارتباط مؤثر برقرار کرد و حس همدلی و صمیمیت را گسترش داد.

فرد با انجام رفتاری که دوست دارد در قبالش اتخاذ شود، می تواند سبب شود تا رفتاری مناسب با خود و خصوصیاتش، از کسی که طالب صمیمیت و همدلی با اوست، سر بزند. امام رضا (ع) در حدیثی ارزشمند می فرماید: «التواضع إن تعط الناس ما تحب أن تعطاه» (فروتنی و تواضع در آن است که با مردم چنان کنی که دوست داری با تو چنان باشند) (فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۵: ۲۲۵).

– توجه به کرامت انسانی: در نظر گرفتن ارزش و کرامت انسانی دیگران توسط فرستنده پیام، از دیگر آداب و اصولی است که باید رعایت شود تا مفاهمه شکل پذیرد. امام رضا (ع) در برخورد با انسان ها، حرمت آن ها را پاس می داشت و هیچ گاه اجازه نمی داد ارزش افراد نادیده گرفته شود و انسانی کوچک به حساب آید. ایشان در این رابطه می فرماید: «لازم است با تمام اطفال و بزرگسالان، مؤدب و با احترام برخورد کنید.» همیشه یادآور می شدند که پروردگار همه یکی است، پدر و مادر همه یکی است، و پاداش هم به اعمال است. (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۸: ۲۳۰).

– داشتن دانش و اطلاعات کافی در زمینه های مورد نظر و ضرورت تفکر قبل از سخن: علم و اطلاع از موضوع ارتباط و گفت و گو و تفکر کردن قبل از سخن گفتن، ویژگی مهم دیگر فرستنده پیام است که برای درک متقابل و مفاهمه لازم است مورد توجه قرار گیرد و رعایت شود. علاوه بر اینکه حضرت رضا (ع) عالم آل محمد (ص) و در جمیع علوم سرآمد بودند، همیشه یادآور شده اند که تفکر کردن بسیار مهم است و عبادت شمرده می شود. لذا فرموده اند: «عبادت به زیادبودن نماز و روزه نیست، بلکه تفکر کردن در کار خدای عزوجل است (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱: ۳). و درباره علم آموزی فرموده اند: «کسی که علوم ما را فراگیرد و آن را به مردم بیاموزد، امر ما را زنده کرده است، چون اگر مردم از سخنان زیبای ما آگاه گردند، قطعاً از ما پیروی خواهند کرد (عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱: ۶).

– رعایت تقوا: داشتن تقوا و پرهیزکاری فرستنده پیام، نقل، سخن و عمل او را قابل قبول تر کرده و درک آن را بهتر می گرداند. لذا، می بینیم که تقوا در عمل و سخن امام رضا (ع) همیشه رعایت می شد. ایشان درباره تقوا فرموده اند: اگر کسی عرضه گناه کردن داشت، اما گناه نمی کرد، آرام باش، فریب نخور، ممکن است گناهی را ترک می کند، اما مرتکب گناه دیگری می شود. زیرا شهوات مردم مختلف است و باید در عمل، تقوای او را در نظر بگیریم (حرّ عاملی، ۱۴۱۴، ج ۸: ۳۱۷).

– انس با قرآن: آشنایی و انس با قرآن یکی دیگر از ویژگی هایی است که فرستنده پیام برای درک متقابل و مفاهمه باید داشته باشد. امام رضا (ع) خود بر تلاوت فراوان قرآن تأکید کرده و همگان را به خواندن قرآن ترغیب می کردند. حضرت کتاب الهی را چنین توصیف می کردند:

«قرآن ریسمان محکم خداست و دستگیره مطمئن او و راه نمونه او که به بهشت می‌رساند و از آتش می‌رهاند. با گذشت زمان کهنه نمی‌شود و بر زبان‌ها ناخوش نمی‌آید. چه برای زمان خاصی جز زمان دیگر قرار داده نشده؛ بلکه دلیل و برهان است و حجت بر هر انسان و از هیچ سوی، باطل را به آن راهی نیست و فرو فرستاده‌ای از خدای حکیم حمید است. (ابن بابویه، ۱۳۸۳، ج ۲: ۱۳۰). برنامه نقل شده در سیره امام رضا (ع) درباره خواندن و انس ایشان با قرآن، چنین است: ۱- بعد از نماز صبح، قرآن کریم را باز و از روی آن تلاوت می‌کردند (شیخ صدوق، ۱۴۰۴، ج ۱: ۵۰۴)؛ ۲- شب‌هنگام که در بستر قرار می‌گرفتند، آیات قرآن را تلاوت می‌فرمودند (ابن بابویه، ۱۳۸۳، ج ۲: ۱۸۳)؛ ۳- هرگاه به آیه‌ای می‌رسیدند که در آن از بهشت یا دوزخ سخن رفته بود، گریه و از خداوند درخواست بهشت می‌کردند (ابن بابویه، ۱۳۸۳، ج ۲: ۱۸۳).

– نیکو سخن گفتن: این آموزه اخلاقی گاه با عنوان فرمان به زیبا سخن گفتن با مردم، بیان شده (بقره/۸۳، اسراء/۵۳) و گاه به شکل نهی از هرگونه بی‌ادبی و درشتی در گفتار تجلی یافته است. چنان‌که از تمسخر، لقب زشت دادن به دیگران، غیبت (حجرات/ ۱۱) و درگوشی سخن گفتن، نهی شده است (مجادله/ ۷-۱۱) که رعایت و توجه به این موارد، از ویژگی‌های مهم فرستنده پیام در جهت مفاهمه و درک متقابل است. امام رضا (ع) با استناد به سخن حضرت رسول، از اینکه کسی دیگری را سب کند، نهی کرده است زیرا خداوند حضرت آدم را بر صورت خود آفریده است (قیومی، ۱۳۷۳: ۳۷۶) و همیشه با دیگران حتی دشمنان خویش نیکو سخن می‌گفتند.

– خوش اخلاقی و خوشرویی: اخلاق نیکو و خوش خلقی در برخوردها، از دیگر ویژگی‌های فرستنده پیام در جهت مفاهمه است. قرآن کریم پیامبر اکرم (ص) را که الگوی رفتاری مسلمانان است، دارای خلق عظیم (قلم/۲-۳) قلبی مهربان (آل عمران/ ۱۵۹)، سعه صدر (انشراح/ ۱)، شنوا و پذیرای دیگران (توبه/۶۱) معرفی و بیان کرده است که اگر پیامبر (ص) دارای اخلاق نیکو نمی‌بود، قطعاً مردم از اطراف او پراکنده می‌شدند و حتی ارتباطی میان آن‌ها شکل نمی‌گرفت (نک؛ آیه ۱۵۹ آل عمران). در سیره رضوی نیز ایشان همیشه با افراد مختلف اعم از موافق و مخالف، خوش‌اخلاق بودند و با مهربانی رفتار می‌کردند (ماجرای کیسه کشیدن امام رضا (ع) برای مرد ناشناس در حمام (نک؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۴: ۳۶۲). همچنین، خوشرویی نیز که جزئی از اخلاق نیکوست، می‌تواند معیار مهمی برای فرستنده پیام باشد. امام رضا (ع) در این باره می‌فرماید: «با سلطان و زمامدار با ترس و احتیاط همراهی کن و با دوست با تواضع و با دشمن با احتیاط، و با مردم با روی خوش» (حلوانی، ۱۴۰۸ ق: ۱۳۳). و در رابطه با محبت و

احترام به دیگران که قسمتی از خوشرویی است، فرموده‌اند: «احترام و محبت نسبت به مردم و اظهار دوستی به آنان، نیمی از عقل است» (مجلسی، ۱۴۰۰، ج ۷۸: ۳۳۵).

— همدلی: همدلی فرستندهٔ پیام با مخاطبان نیز در درک متقابل و مفاهمه اثر زیادی دارد. سیرهٔ رضوی سرشار از مفاهیم همدلانه و توجه به دیگری است. عبدالله بن صلت می‌گوید: از یکی از مردم بلخ شنیدم که گفت: در مسافرت امام علی بن موسی الرضا (ع) به خراسان، با او همراه بودم. روزی همگان را بر سر سفره فراخواند و غلامان او از سیاه و غیر سیاه آمدند و بر سر سفره نشستند. به او گفتم: فدایت شوم! بهتر نیست برای اینان سفره‌ای جداگانه گسترده شود؟ گفت: خاموش! خدای همه یکی است و مادر یکی و پدر یکی و پاداش هر کسی بسته به کردار اوست. (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۸: ۲۳۰). یاسر، خادم امام، می‌گوید: امام رضا (ع) به ما فرموده بود: اگر بالای سرتان ایستادم (و شما را برای کاری طلب کردم) و شما مشغول غذا خوردن بودید، برنخیزید تا غذای شما تمام شود. به همین جهت، بسیار اتفاق می‌افتاد که امام ما را صدا می‌زد و در پاسخ او می‌گفتند: «به غذا خوردن مشغول هستند. و آن حضرت می‌فرمود: بگذارید غذایشان تمام شود. (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۶: ۲۹۸).

— مخاطب‌شناسی: اصل مهمی که فرستندهٔ پیام در هنگام ارتباط باید رعایت و به آن توجه کند، مخاطب‌شناسی است (یعنی با توجه به درک و فهم و سطح گوناگون مخاطب، ارائه شود). مسیری که امام (ع) از مدینه تا مرو پیمودند، قابل تأمل است زیرا ایشان را از مسیر و شهرهایی به مرو آوردند تا کمترین برخورد را با مردم و شیعیان داشته باشند، اما ایشان از همان آغاز حرکت، راه ارتباطی خود را پیدا کردند. اولین راه ارتباطی، «زبان» است. حضرت در هر منطقهٔ ایران و به هر شهر و دیاری که رسیدند، با زبان مردم آن دیار سخن گفتند. ایشان به زبان‌های سندی، هندی، مغولی و فارسی با مردم دیار مختلف صحبت کردند. همچنان که امام رضا (ع) با منطق و کتاب و آنچه مخاطب خویش قبول داشتند، با ایشان مناظره و صحبت می‌کردند. چنان‌که در مناظره و گفت‌وگو با جاثلیق، امام رضا (ع) بر مبنای اعتقادی شخص مخاطب، ضمن احترام به عقاید، مقدسات و کتاب‌های آسمانی ایشان، با زبان، منطق و مکتب خودشان با آن‌ها مواجه شده و آنان را قانع کرد. از این روست که حضرت فرموده است: «من با اهل تورات به تورات‌شان، با اهل انجیل به انجیل‌شان، با موبدان به شیوهٔ پارسی‌شان، با رومیان به روش خودشان و با اهل بحث و گفت‌وگو به زبان‌های خودشان استدلال کرده، همه را به تصدیق خود وا می‌دارم (ابن بابویه، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۵۶).

— نیکو صدازدن مخاطب: مورد خطاب قرار دادن و صدازدن مخاطب در ارتباط توسط فرستنده پیام، عامل مهمی در مفاهمه است. دربارهٔ صدا زدن دیگران نیز از امام رضا (ع) وارد شده است

که: «اگر فردی در مجلسی حاضر است، او را با کنیه (مانند ابوالحسن که نشانه احترام است) صدا بزن و اگر حاضر نیست، اسمش را بخوانید.» (حرانی، ۱۳۸۳: ۵۲۴) و هیچ‌وقت افراد را با نام‌ها و لقب‌های زشت صدا نزنید.

– دوری از عجب و خودبرتر بینی: فرستنده پیام برای شکل‌گیری مفاهمه و درک متقابل باید همیشه در ارتباط با دیگران در کارهای نیک با آنان همراهی و همنشینی کند و خود را برتر از آن‌ها نداند (مجلسی، ۱۴۰۰، ج ۱۲: ۱۲۹) و دچار عجب و خودبرتربینی نشود زیرا این صفت ناپسند اخلاقی باعث آسیب‌ها و چالش‌هایی چون غرور، غفلت، بزرگ‌بینی و سقوط انسان و نهایت فاصله‌گیری از ارزش‌های انسانی و مختل شدن ارتباط می‌شود. لذا، لازم است انسان در مقابل دیگران از این اعمال بپرهیزد. در ارتباط و گفت‌وگو با دیگران باید به این نکته توجه کرد. امام رضا (ع) در سخنی زیبا و مرتبط با این امر، فرموده‌اند: «عجب و خودبینی در جاتی دارد: یکی اینکه کار بد انسان در نظرش زینت شود و آن را نیک بداند و همین مایه خودبینی شود. دیگر اینکه، بنده به خدا ایمان می‌آورد ولی بر خدا منت می‌گذارد که ایمان آورد، در حالی که خدا بر او منت دارد به خاطر آن ایمان» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۳۱۳). همچنین، صدق نیت و گفتار، شکل ظاهری آراسته و پسندیده و دلسوزی و خیرخواهی منبع و فرستنده پیام از مهم‌ترین ملاک‌های مرتبط با فرستنده پیام درباره مفاهمه است که همه در سیره و رفتار امام رضا (ع) به‌خوبی مورد توجه بوده و توسط ایشان رعایت می‌شده است.

۲-۲-۶. پیام

قسمت دیگر ارتباط که نقش و سهم مهمی در مفاهمه و درک متقابل دارد، پیام و محتوای گفت‌وگوست. با توجه به اطلاعات به‌دست آمده و آنچه در سیره رضوی به آن اشاره شده است، برای اینکه بتوان به مفاهمه رسید، پیام باید دارای ویژگی‌هایی زیر باشد:

– روشن، ساده و قابل فهم: پیام برای آنکه بتواند خوب فهمیده شود و مفاهمه را به همراه داشته باشد، باید روشن، ساده و قابل فهم باشد. به‌عنوان نمونه، بیان پیام در قالب زبان طرف مقابل از ویژگی‌هایی است که آن را قابل فهم می‌گرداند. در سیره رضوی و به‌ویژه مناظرات حضرت آمده است که ایشان با هر طرف مناظره، با زبان خودش صحبت کرده است. در مناظره و گفت‌وگویی که بین آن حضرت و ابواسماعیل سندی رخ داد، ابواسماعیل چون عربی نمی‌داند، در ابتدا به زبان سندی با ایشان احوالپرسی می‌کند، امام هم به زبان سندی جواب می‌دهد. سپس با زبان سندی گفت‌وگو می‌کند. در آخر مناظره، ابواسماعیل به ایشان می‌گوید: من عربی نمی‌دانم. از خداوند بخواهید آن را به من الهام کند تا با اهل آن با زبان خودشان گفت‌وگو کنم.

در این هنگام، حضرت رضا (ع) دست خودشان را بر لب‌های ابواسماعیل کشیدند و او زبان عربی را یاد گرفت (عطاردی، بی تا: ۶۲۰) چنان‌که در مناظره دیگری (مناظره با عمرو بن هذاب) هم که منکر علم امام به تمام زبان‌ها بود، اتفاقاً مجلسی تشکیل شد که در آن هندی، رومی، فارسی و ترکی بود. امام با هر یک از آن‌ها با زبان خودشان گفت‌وگو کرد عطاردی، بی تا: ۶۲۱).

— صداقت پیام: صدق و کذب پیام، یکی دیگر از ویژگی‌هایی است که اگر همراه پیام باشد، نقش مهمی در پذیرش آن و رسیدن به مفاهمه می‌تواند داشته باشد. اگر پیام صداقت داشته باشد، می‌تواند زمینه بیشتری برای مفاهمه فراهم کند. امام رضا (ع) در سخنی به نقل از پدران خویش، شاخص و میزان سنجش دینداری و قابل اعتماد بودن فرد و جامعه را چنین ترسیم می‌فرماید: «به نماز و روزه بسیار آنان منگرید؛ به زیادی انجام حج و کارهای خیر و شب‌زنده‌داری آنان نگاه نکنید، بلکه به راستگویی و امانتداری آنان بنگرید.» (ابن بابویه، ۱۳۸۳، ج ۲: ۵۱). در حدیثی دیگر، پرهیز از دروغ‌گویی و راستگو بودن و صداقت داشتن را نشانه جوانمردی می‌داند و می‌فرماید: «اگر کسی با مردم رفتار کند ولی به آنان ستم نکنند، با آنان گفتگو می‌کند ولی به آنان دروغ نمی‌گوید، به آنان وعده می‌دهد و خلف وعده نمی‌کند. چنین شخصی مروت و جوانمردی‌اش کامل و عدالتش آشکار و غیبت‌کردنش حرام است (همان، ج ۲: ۳۳).

— اختصار پیام و پرهیز از پرگویی: پیام باید علاوه بر صداقت و سادگی، مختصر و مفید باشد. بنابراین، پیام‌های طولانی ممکن است نه تنها مفاهمه را در پی نداشته باشد، بلکه باعث سوءتفاهم و بحث و جدل گردند. بنابراین، صحبت زیاد و پرگویی کردن، یکی از لغزش‌های انسان است. کسی که می‌خواهد خود را از لغزش و سقوط نجات دهد و از عمر خود استفاده بهینه داشته باشد، باید کم‌حرفی را پیشه و از کارها و گفتار زاید پرهیز کند (کرباسی‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۵۷). در ارتباط و گفت‌وگوها نیز لازم است تا این مؤلفه رعایت شود. امام رضا (ع) در این باره فرموده‌اند: «سکوت و خاموشی بسیار زیباست. اشخاص پر حرف و بیهوده‌گو همیشه در لغزش و بر لب پرتگاه و سقوط هستند.» (عطاردی، ۱۴۱۳، ج ۱: ۲۶۵) ممکن است انسان به واسطه پرگویی و صحبت زیاد، به سمت منکرات و حتی سخنان حرام مانند غیبت سوق پیدا کند و حتی از هدف اصلی دور شود.

۳-۲-۶. وسیله

وسیله یا ابزار انتقال پیام نیز سهم زیادی در مفاهمه و درک متقابل میان گفت‌وگوکنندگان در هنگام ارتباط دارد. در سیره رضوی نیز همیشه به این امر توجه شده است. امام رضا (ع) برای انتقال بهتر پیام و مفاهمه و درک متقابل بیشتر، در بسیاری مواقع از ابزارهای مختلف استفاده

می‌کردند. علاوه بر زبان و گفتار فصیح و زیبا و جذابیت سخنان، امام از سایر ابزارها (وسیله) در انتقال پیام و ایجاد گفت‌وگو و ارتباط در جهت مفاهمه استفاده می‌کردند که برخی از آن‌ها عبارتند از:

– عمل مناسب و رفتار گویا: امام رضا (ع) در میان مردم و با آنان می‌زیست و اسوه رفتار مطلوب در جامعه بود. از این‌رو، با رفتار خویش به مردم، نحوه زندگی مطلوب را می‌آموخت و این عمل و رفتار ایشان وسیله‌ای در جهت انتقال پیام و مفاهمه به‌شمار می‌آید. محمدبن ابی‌عباد می‌گوید: فرش آن حضرت در تابستان حصیر و در زمستان پلاس بود. لباس او [در خانه] درشت و خشن بود؛ اما هنگامی که در مجالس عمومی شرکت می‌کرد، لباس‌های خوب و متعارف می‌پوشید و خود را می‌آراست (طبرسی، ۱۳۹۰: ۱۳۲۸). همچنین، ایشان بعد از کمک و پول دادن به فقیر و پوشیده نگاه‌داشتن صورت خویش و نگاه‌نکردن به چهره فقیر، وقتی سلیمان جعفری رو به امام کرد و دلیل این عمل ایشان را پرسید، امام در پاسخ فرمود: «این کار را از این جهت انجام دادم که مبادا آثار حقارت و شرمندگی را به‌خاطر برآورده‌شدن حاجتش در صورتش ببینم.» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۴: ۲۴). لذا وسیله انتقال پیام و گفت‌وگو نباید موجب رنجش یا آسیب به ارتباط باشد.

– بیان مصداق و نمونه: گفتن مثال و بیان نمونه یکی از ابزارها و وسایل مهم ارتباط و برقراری مفاهمه است. در سیره رضوی، گفتن مثال‌ها و بیان نمونه‌ها از ادیان و کتب مختلف در گفت‌وگوها و مناظرات ایشان، از روش‌های مهم امام رضا (ع) در جهت مفاهمه و فهم متقابل و مشترک و مناسب‌سازی فضای گفت‌وگو برای اثرگذاری ارتباط است. ایشان در مناظره با ابوقره، زمانی که ابوقره می‌گوید به ما گفته شده است که همه کتاب‌ها روز قیامت می‌آیند در حالی که مردم در یک صف برای پروردگار جهانیان ایستاده‌اند، نگاه می‌کنند تا اینکه آن کتاب‌ها به سوی او برمی‌گردند. زیرا آن‌ها قسمتی از او هستند و او جزئی از آن‌هاست. پس به سوی او برمی‌گردند. امام می‌فرماید: «همین نصارا گفتند که مسیح روحی از خدا بود، جزئی از او بود و به سوی او باز می‌گردد. همچنین مجوس گفتند که آتش و خورشید جزئی از او هستند و به سوی او باز می‌گردند. خدا برتر از همه این‌هاست که قابل تجزیه یا مختلف باشد.» (قرشی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۲۱۰؛ طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۳۹۶-۳۹۵). امام (ع) در مناظره با عمران صابئی، وقتی عمران از امام سؤال می‌کند: «آیا خدا قبل از آفرینش ساکت بوده است و بعد تکلم را آغاز کرد؟» با بیان مثال چراغ و روشنایی، او را قانع می‌کند و تا حد زیادی مفاهمه میان آن‌ها صورت می‌گیرد. (نک؛ صدوق، ۱۳۹۰: ۱۴۷-۱۴۰، نقل از ارزانی و ربانی ۱۳۹۱: ۶۳-۶۱).

– استفاده از واسطه‌ها: استفاده از واسطه‌های سخن مانند پرسش، یکی دیگر از ابزار و وسایل

پیام در راستای شکل‌گیری مفاهمه و درک متقابل طرفین است. امام رضا (ع) همیشه توسط رفتار خویش و یا الگوهای دیگر سعی می‌کردند علاوه بر گفت‌وگو و صحبت مستقیم، از سایر واسطه‌ها نیز برای تفهیم مطلب یا همان مفاهمه استفاده کنند. در مناظرات ایشان آمده است علاوه بر پاسخ به سؤال‌های افراد، آن‌ها را به طرح پرسش‌های بیشتر برای فهم موضوع تشویق می‌کردند. مخاطبان امام (ع) معمولاً سؤال‌های خود را در یک عبارت و حداکثر، در چند عبارت کوتاه بیان می‌کردند که عمدتاً، جامعیت کافی نداشت. اما امام سعی می‌کرد مخاطب را ضمن وادار کردن به فکر و تعمق، به سمت جامعیت سؤال بکشاند، زیرا در مناظره، هدف، تکامل شکل‌گیری ذهنیت مخاطب مناظره از موضوع یا مشکل مطرح شده است، نه صرفاً پاسخگویی. می‌توان اذعان داشت، اهمیت شکل‌گیری تکامل ساختار ذهنی مخاطب از مسئله، وی را خودبه‌خود برای گرفتن بی‌کم و کاست پاسخ هدایت می‌کند. در غیر این صورت، هرچند پاسخ صحیح داده شود، پس از مدتی، همان سؤال ناقص با ساختاری متفاوت اما همچنان ناقص مطرح شده، شبههٔ مجدد در ذهن شکل می‌گیرد (هاشمی‌اردکانی و میرشاه جعفری، ۱۳۸۷: ۱۹-۱۸). از جمله دیگر واسطه‌هایی که امام (ع) برای درک بهتر دین اسلام و دعوت عملی حضرت به اخلاق و دینداری (از جمله واسطه‌های پیامی و وسایل انتقال پیام) در سیره ایشان قابل بیان است، رهاکردن مناظرات برای انجام فریضةٔ نماز در اول وقت است (خاکپور، ۱۳۹۳: ۳۲).

– تغییر لحن و آهنگ و تن صدا: ویژگی مهم دیگر دربارهٔ وسیلهٔ انتقال پیام که معمولاً زبان و بیان است، تغییر لحن و آهنگ و تن صداست که می‌تواند در جهت یاددهی بیشتر و اثرگذاری بهتر در ارتباطات و به‌خصوص رسیدن به مفاهمه استفاده شود. با نگاهی به گفت‌وگوها و به‌خصوص مناظره‌های حضرت رضا (ع) و نوع کلمات و عبارات ایشان، روشن میشود، در کنار خطاب به اندیشه‌های مخاطبان، به دل و فطرت آنان، یا از زاویه دیگر، در همان مناظره توجه و خطاب می‌شد، لحن گفتارها و کیفیت تغییر لحن حضرت گویای این حقیقت است (هاشمی اردکانی و میرشاه جعفری، ۱۳۸۷: ۱۱) که متناسب با نیاز مخاطب و درک او، لحن و شیوهٔ گفتار تغییر می‌کرد.

۴-۲-۶. گیرنده

عنصر مهم دیگر ارتباط که نقش مهمی در مفاهمه و درک متقابل دارد، گیرنده پیام است. برای آنکه درک متقابل شکل گیرد، لازم است تا گیرنده پیام نیز یک سری ویژگی‌ها داشته باشد. مهم‌ترین ویژگی‌هایی که باید گیرندهٔ پیام داشته باشد و با رعایت آن‌ها به مفاهمه کمک کند (علاوه بر ویژگی‌هایی که برای فرستنده پیام گفته شد، زیرا گیرنده پیام در موقع پاسخ خود به

عنوان فرستنده نیز محسوب می‌شود و ممکن است تداخل‌هایی در این ویژگی‌ها پیش آید) را می‌توان در موارد زیر خلاصه و بازگو کرد:

- اجازه برای سخن گفتن: بهتر است گیرنده پیام در هنگام صحبت و یا پاسخ‌دادن به پیام، اجازه بگیرد تا از این طریق به مفاهمه و درک متقابل نزدیک شود. بنابراین، مخاطب و گیرنده پیام باید ضمن توجه به سخنان و پیام طرف مقابل، حرف او را قطع نکنند و برای صحبت کردن، اجازه بگیرد. امام رضا (ع) هیچ‌وقت سخن کسی را کوتاه نمی‌کرد. در روایات آمده است: ایشان هرگز اتفاق نیفتاد که در سخن گفتن به کسی جفا کند. هر که با او گفت‌وگو می‌کرد، کلامش را قطع نمی‌کرد و فرصت می‌داد تا آخرین سخن خود را بگوید... (صدوق، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۸۴).

- داشتن صبر و حوصله: گیرنده پیام باید صبر و حوصله داشته باشد تا بتواند به درک متقابل و تفاهم از موضوع دست یابد. لذا، صبر کردن ویژگی‌ای برای گیرنده پیام در ارتباط است. امام رضا (ع) در این رابطه می‌فرماید: «مؤمن را مؤمن واقعی ندانند تا آنکه در او سه خصلت باشد: سنتی از پروردگارش، سنتی از پیامبرش و سنتی از امامش. اما سنت خدایش، رازداری است؛ سنت پیامبرش، رفق و مدارا با مردم و سنت امامش، شکیبایی در سختی و صبر کردن در همه احوال است.» (ابن بابویه، ۱۳۸۳، ج ۱: ۲۵۶) خود حضرت نیز همیشه در ارتباط‌ها و گفت‌وگو، با صبر و حوصله بودند.

- خوب گوش‌دادن: خوب گوش‌دادن یکی از ویژگی‌های گیرنده پیام است که مفاهمه را به‌همراه دارد. در نقل محمدبن سنان و روزهای دوشنبه و پنج‌شنبه که امام رضا (ع) به‌همراه مأمون در دربار و دیوان مظالم به حرف مردم گوش می‌دادند، هنگام محاکمه صوفی‌ای که از دیوان مظالم دزدی کرده بود، با دلیل و برهان پاسخ مأمون را داد. مأمون برآشفته و روی به امام رضا (ع) کرد و گفت: نظر شما درباره این مرد و کردارش چیست؟ امام فرمود: «اینک این مرد دلایلی آورده است. تو نیز جواب او را با دلیل و برهان بده و او را قانع کن.» در آن هنگام مأمون دستور داد فرد صوفی را آزاد کنند. (نک؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۹: ۲۸۸) لذا، خوب گوش‌دادن، وظیفه‌ای است برای گیرنده پیام در راستای مفاهمه.

- کنترل احساسات: برخورد صحیح با احساسات و هیجان‌ها و تحت تأثیر قرار نگرفتن در محیط و مکان، از دیگر ویژگی‌ها و کارهایی است که گیرنده پیام باید ضمن توجه به آن، رعایت کند و به مفاهمه یاری برساند. این امر در سیره رضوی نیز به چشم می‌خورد، چنانکه بیان شده است: روزی یکی از بزرگان نیشابور مهمانی بزرگی برپا کرد و امام رضا (ع) را دعوت کرد. راه و رسم آن روزگار چنین بود که اگر به‌خاطر بزرگی و عزیزی مجلسی برپا می‌شد، پیش از آمدن آن میهمان، همگان به مجلس می‌آمدند تا او انتظار نکشد. از این‌رو، همه مهمانان حاضر شدند.

عالمان و بزرگان آن شهر جمع شدند و بر بلندی مجلس تختگاهی قرار دادند و بزرگان بر آن جا نشستند. این نیز از رسوم آن روزگاران بود که در مجالس بزرگان بر بلندی مجلس می نشستند و خادمان و کارگران و مردمان عادی در کنار آنان قرار می گرفتند. آن گاه امام رضا (ع) به مجلس وارد شد. راه را باز کردند تا امام به آن جایگاه برود. اما امام به آن جا توجهی نکرد و همراه با خادمان و کارگران در یک جا نشست. از آن روز به بعد چنین شد که شاهنشینان از درجه اعتبار و منزلت افتادند و همگان در مجالس در کنار یکدیگر می نشستند (حاکم نیشابوری، ۱۳۷۵: ۲۱۰). همچنان که در مقابل فقیر و غنی و دانا و نادان دچار تهبیج نمی شدند و در گفت و گوها و مناظراتش با دیگران و مواجهه با پرسشگران، با کمال تواضع و خشوع به پرسش های آنان پاسخ می داد. این در حالی بود که فرقی نداشت پرسش کننده فقیر باشد یا ثروتمند، مسلمان باشد یا غیرمسلمان (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۳: ۴۴۸).

– انس با مخاطبان: انس با مخاطب، چه برای گیرنده پیام و چه برای فرستنده، می تواند نقش مهمی در شکل گیری مفاهمه و درک متقابل از موضوع داشته باشد. لذا در سیره رضوی می بینیم که ایشان هرگاه تنها می شد (فارغ از کارهای رسمی و تشریفات) تمام اطرافیان خود را – از کوچک و بزرگ – پیرامون خود، جمع می کرد، با آنان حرف می زد و با آنان انس می گرفت. آنان هم با وی مأنوس می شدند. هرگاه بر سفره می نشست، هم کوچک و بزرگها را صدا می کرد، حتی کارپرداز (سائس) و حجام را، و همه را بر سفره خویش می نشانید. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۹: ۱۶۴).

۵-۲-۶. بازخورد

بازخورد یا اثر پیام یکی دیگر از عناصر مهم و اثرگذار در ارتباط و شکل گیری درک متقابل و مفاهمه است. طرف های گفت و گوکننده با مشاهده بازخورد و اثر پیام می توانند آن را جرح و تعدیل و به مفاهمه کمک کنند. لذا، ارزشیابی از پیام و دیدن بازخورد آن، می تواند به مفاهمه کمک کند. امام رضا (ع) همیشه در گفت و گوهای خود متوجه برخورد و بازخورد پیام های خویش بودند. لذا لازم است تا بازخورد پیام نیز دارای معیارها و ملاک هایی برای شکل گیری مفاهمه باشد. مهم ترین این معیارها را می توان در موارد زیر خلاصه کرد:

– وضوح بازخورد: بازخورد چه به شیوه کلامی و یا غیر کلامی، نشان از آن دارد که گیرنده، پیام را دریافت کرده و نسبت به آن بی تفاوت نبوده است. اما آنچه مهم است، وضوح بازخورد و آشکار بودن آن است تا فرستنده و منبع پیام متوجه حسن یا ایراد پیام گردد. در سیره رضوی نیز همیشه امام رضا (ع) در ارتباطات خویش به این امر توجه داشته و ضمن گفت و گو با دیگران،

باز خورد مناسب از خویش نشان می‌دادند و همواره حرمت دیگران را حفظ می‌کردند.

– خوش‌بینی و مثبت‌نگری: بهتر است برای شکل‌گیری مفاهمه و درک متقابل، ضمن وضوح باز خورد، مثبت‌نگری و خوش‌بینی نیز همراه شود تا مفاهمه ساده‌تر برقرار گردد. چه بسا منظور و هدف فرستنده پیام مثبت بوده و برداشت گیرنده ناقص و این دلیلی بر باز خورد و واکنش نامناسب نیست. به‌همین خاطر، باید در باز خورد پیام مثبت‌اندیش بود و گمان نیک داشت. در همین رابطه، امام رضا (ع) می‌فرمایند: (گمانت را به خدا نیکو گردان، چراکه خداوند می‌فرماید: من نزد گمان بندهام هستم. اگر او به من خوش‌بین باشد من با او به خوبی معامله می‌کنم و بالعکس اگر نسبت به من بدبین باشد، من هم مطابق همان نیت با او معامله می‌کنم). (حرعاملی، ۱۴۱۴، ج ۱۵: ۲۲۹).

۶-۲-۶. محیط (زمان و مکان)

از عوامل مؤثر در ارتباط که نقش مهمی در شکل‌گیری مفاهمه و درک متقابل دوطرف از گفت‌وگو و ارتباط دارد، محیط ارتباط (زمان و مکان) است. لذا محیط گفت‌وگو و ارتباط باید دارای ویژگی‌های زیر باشد؛

– راحت و آرام: برای آنکه یک ارتباط سازنده و منتهی به مفاهمه شکل گیرد، فضای آن باید مناسب، آرام و به‌دور از ترس و دلهره یا احساس خطر باشد و طرفین در آرامش و امنیت قرار داشته باشند و بتوانند راحت نظرهای خویش را بیان کنند. به‌همین خاطر، امام رضا (ع) همیشه در برخوردها و گفت‌وگوهای خویش، توجه خاصی به ظرفیت شناختی مخاطب و فضای فکری و فرهنگی جامعه داشتند. برای نمونه، شخصی از ثنویه (دوگانه پرستان) خدمت حضرت رسید و بر یکتایی وجود خداوند دلیل خواست. ایشان با توجه به میزان فهم و قدرت شناخت وی، به پاسخی اقتناعی اکتفا نمود و فرمود: «اینکه تو می‌گویی خداوند دوتاست، خود دلیل بر یکتایی است؛ زیرا تو «دومی» را نمی‌خوانی، مگر آنکه اولی را اثبات کنی. پس اولی، مورد اتفاق همگان بوده و دومی، محل اختلاف است.» (صدوق، ۱۳۹۸ ق: ۲۷۰).

– دور از آسیب و چالش: مکان و محیط ارتباط و گفت‌وگو باید به دور از هر آسیب و چالش باشد. به‌عنوان نمونه، باید ارتباط در فضایی به دور از ریا و سمعه باشد. امام رضا (ع) نیز با ریا و سمعه مخالف بوده است. محمدبن عرفه می‌گوید: یک روز با حضرت رضا (ع) روبه‌رو شدم. حضرت با دیدن من فرمود: «بدون ریا (نمایاندن کار نیک خود به مردم) و بدون سمعه (شنوایی عمل خیر خود به مردم) عمل کنید، زیرا هر که برای غیر خدا کار کند، خداوند او را به کارش وا می‌گذارد، هیچ‌کس عملی نکند مگر اینکه خدا به سبب آن عمل اراده

(پاداش برای) او می‌کند، اگر عملش خوب باشد، پاداش خوب و اگر بد باشد، پاداش بد است» (عطار دی، ۱۴۱۳، ج ۱: ۲۷۵ - مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۹: ۲۸۴).

۷. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

برقراری ارتباط و توانایی درک و فهم دیگران، از ویژگی‌های اصلی انسان بوده که او را نسبت به سایر موجودات برتر و بالاتر قرار داده است. اگرچه سایر حیوانات نیز با یکدیگر ارتباط دارند، توانایی صحبت و گفت‌وگو مخصوص انسان است که بدین واسطه می‌تواند در مواردی که اختلاف سلیقه و نظر پیش می‌آید، آن را به‌راحتی رفع کند و با حفظ احترام و ارزش متقابل، اصول و مبانی ارتباط سالم را برای رسیدن به فهم مشترک و تفاهم رعایت کنند.

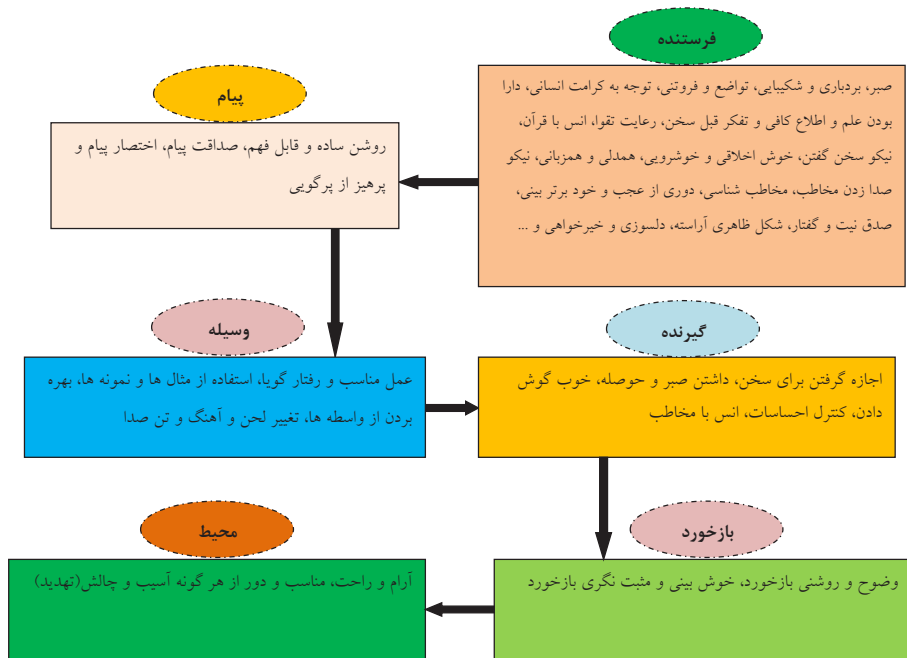
مفاهمه به معنای فهم مشترک و ارتباط بر پایه تفاهم و تفهیم است که به واسطه آن، نظریات و احساسات بر پایه فهم و درک مشترک تبادل می‌شود. این امر بر اساس عناصر مختلف و اجزای یک پیام، معیارها و ملاک‌هایی را لازم دارد تا بتواند به‌خوبی شکل بگیرد و میان مردم و حاکمیت در تسهیل روابط آن‌ها کارساز شود. آنچه مهم است توجه به دستورهای قرآن برای برقراری ارتباط صحیح و سالم در راستای درک مشترک و مفاهمه است. لذا در قرآن، دقت و توجه هنگام گفت‌وگو، واکنش و پاسخ به‌نحو شایسته، مدارا با دیگران و رعایت ادب و احترام، مجالست با بزرگان و بیان قول آن‌ها، اتحاد و انسجام، همدلی و هم‌زبانی بعد از اتحاد، پذیرش تنوع اقوام و گروه‌ها، داشتن روحیه نقدپذیری و انتقاد، پرهیز از پیشداوری و سوءظن و رعایت انصاف در سخن، نرمی در سخن، حفظ شخصیت افراد و غیره به‌عنوان یک سری دستورالعمل و مبانی برای گفت‌وگو مطرح شده‌اند، که اساس و زیربنای مفاهمه را تشکیل می‌دهند.

برطبق نتایج این پژوهش، برای دستیابی به نتیجه مطلوب درباره مفاهمه میان مردم و حاکمیت، توجه به شش عنصر کلیدی ارتباط و پیام (فرستنده، پیام، وسیله، گیرنده، بازخورد، محیط) که به‌صورت زنجیره‌وار به هم مرتبط هستند، لازم و ضروری است. طبق آیات قرآن و سیره رضوی، فرستنده با «رعایت هنجارهای اخلاقی ارتباط، معاشرت و گفت‌وگو و دستورهای قرآن مبنی بر دقت و توجه در سخن، ادب و احترام در برابر همدیگر، مدارا با دیگران، داشتن روحیه نقد و انتقادپذیری، پرهیز از پیش‌داوری و سوءظن، رعایت انصاف و نرمی در گفتار»، پیام خود را که داری ویژگی‌هایی از جمله «صراحت و روشنی، سادگی و قابل فهم بودن، صداقت، اختصار و پرهیز از پرگویی است»، به فرد یا افراد گیرنده که دارای خصوصیتی از جمله داشتن «صبر و حوصله، خوب گوش دادن و کنترل احساسات» هستند، به‌وسیله «عمل مناسب و رفتار گویا، استفاده از مثال‌ها و نمونه‌ها، بهره‌بردن از واسطه‌ها، تغییر لحن و آهنگ و تن صدا»، انتقال

می‌دهد.

بازخورد این فرایند، وضوح و روشنی پیام فرستنده و خوش بینی و مثبت‌نگری گیرنده پیام است که در نتیجه آن، محیطی آرام و راحت، مناسب و دور از هرگونه آسیب و چالش (تهدید) فراهم می‌آید. لذا، این فرایند در قالب مدل نظری زیر انسجام یافته که با دقت و توجه در آن و رعایت نکات و دستورهای رسیده از امام رضا (ع) پیرامون هر کدام از بخش‌های آن، می‌توان انتظار داشت که مفاهمه شکل گرفته و رابطه میان مردم و حاکمیت، از طریق آن تسهیل شده و به درک متقابل برسد.

شکل ۱- الگوی عناصر و اجزای پیام‌ویژگی‌های آن‌ها برای مفاهمه، با استناد به آیات قرآن و سیره رضوی

در نتیجه، در ارتباطات جامعه امروز و آرمانشهر رضوی، لازم است به مفاهمه و نقش آن در تسهیل ارتباطات دقت و توجه بیشتری گردد. زیرا با گسترش ارتباطات و شیوه‌های مختلف برقراری ارتباط با یکدیگر در دنیای معاصر و به تبع آن پدید آمدن چالش‌ها و مسائل گوناگون میان انسان‌ها و در برخی مواقع میان مردم و حاکمیت، همچنین گسترش وسایل ارتباطی و تنوع پیام‌ها، تنوع وسایل ارتباطی، تغییرات معنایی و برداشتهای مختلف از کلمات و رفتار،

بازخوردهای مبهم و محیط‌های گوناگون، پدیدآمدن مسائل و چالش‌های مختلف که تهدیدی برای امنیت و زیست اجتماعی است، رسیدن به مفاهمه کار چندان آسانی نیست. به همین دلیل، لازم است تا با اتخاذ رویکردهای مختلف و از جمله کاربردی نمودن مدل مذکور که برگرفته از سیره و تعالیم امام رضا (ع) است، در این راستا اقدام شود. بنابراین، بررسی رویکرد فرهنگی قرآن و در این رابطه امام رضا (ع) و نحوه برخورد ایشان در ارتباطات خویش و لحاظ نمودن اصول و مبانی اخلاقی ایشان برای مردم و حاکمان در جهت شکل‌گیری مفاهمه و درک متقابل، می‌تواند یاریگر و مؤثر باشد.

منابع

- قرآن کریم

۱. نهج البلاغه (۱۳۹۶)، ترجمه ی محمد دشتی، چاپ دوم، قم: انتشارات آثار فرهنگ برتر
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، شیخ صدوق (۱۳۹۸ق)، التوحید، قم: جامعه مدرسین
۳. همان (۱۳۸۳)، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ترجمه علی اکبر غفاری. تهران: انتشارات صدوق
۴. همان (۱۴۰۴)، من لایحضره الفقیه، تصحیح: علی اکبر غفاری، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، قم: موسسه نشر الاسلامی
۵. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی (۱۳۷۹ق) مناقب آل ابی طالب (لأبن شهر آشوب)، چاپ اول، قم: نشر علامه
۶. ابوعبدالله حاکم نیشابوری (۱۳۷۵)، تاریخ نیشابور، چاپ اول، تهران: نشر آگه
۷. ارزانی، حبیب رضا؛ ربانی اصفهانی، حوریه (۱۳۹۱)، «سبک ارتباطی اخلاقی رضوی در تعامل با پیروان ادیان با تکیه بر مناظرات امام علیه السلام»، فصلنامه علمی - ترویجی اخلاق، سال ۲، شماره ۶، صص ۶۶-۳۹
۸. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ق)، غرر الحکم و درر الکلم، محقق و مصحح، سید مهدی رجائی، چاپ دوم، قم: انتشارات دار الکتب الاسلامی
۹. جواهر دهمی علی (۱۳۹۴)، «اصول قرآنی همدلی و همزبانی»، قابل پیگیری در <http://yazdanpress.com>
۱۰. حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق)، وسائل الشیعه، قم: نشر موسسه آل البيت
۱۱. حرانی، ابن شعبه (۱۳۸۳)، تحف العقول، ترجمه صادق حسن زاده، چاپ سوم، قم: انتشارات آل علی علیه السلام
۱۲. ——— (۱۴۰۳)، تحف العقول، بیروت: جامعه مدرسین
۱۳. حکیمی، امیر مهدی (۱۳۸۴)، سیره امام رضا علیه السلام، چاپ هفتم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی
۱۴. حلوانی، حسین بن محمد (۱۴۰۸ق)، نزه الناظر و تنبیه الخاطر. قم: مدرسه الإمام المهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف
۱۵. خاکپور، حسین (۱۳۹۳)، «نقش و آثار مدیریت فرهنگی امام رضا علیه السلام بر جامعه شیعه»، فصلنامه

فرهنگ رضوی، سال دوم، شماره هشتم

۱۶. ذاکری، مهدی (۱۳۹۲)، «از امکان مفاهمه تا اثبات معرفت: استدلال دیویدسن علیه شکاکیت»، نشریه ی غرب شناسی بنیادی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ۴، شماره ۲، صص ۹۰-۷۱
۱۷. سجادی، عبدالقیوم (۱۳۸۲)، «استراتژی کلان جامعه دینی در برخورد با جهانی شدن»، نشریه پگاه، شماره ۴۷
۱۸. سعادت، احمد (۱۳۸۵)، «مدارای پیامبر اعظم (ص) با مخالفان و دیگران دیشان»، فصلنامه ی طلوع، ش ۲۰ زمستان ۱۳۸۵

۱۹. شبستری، محمود (۱۳۸۲)، گلشن راز، تهران: نشر زرین

۲۰. صدوق، محمدین بابویه (۱۳۹۰)، عیون اخبارالرضا علیه السلام، قم: انتشارات پیام علمدار

۲۱. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ق)، المیزان فی تفسیر القرآن (۲۰ج)، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی

۲۲. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۹۰ق)، إعلام الوری بأعلام الهدی، تهران: نشر اسلامیه

۲۳. عطاردی، عزیز الله (۱۴۱۳)، مسند الامام الرضا علیه السلام، چاپ دوم، بیروت: انتشارات دار الصفوه

۲۴. همان (۱۴۰۶ق)، مسند الامام رضا علیه السلام، چاپ اول، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی

۲۵. عطاردی، عزیزالله (بی تا)، اخبار و آثار امام رضا علیه السلام، بی جا

۲۶. عمادزاده، حسین (۱۳۹۳)، مجموعه زندگی چهارده معصوم علیهم السلام، جلد اول و دوم، چاپ ۲۸، تهران: نشر طلوع

۲۷. فائزی، علی (۱۳۷۵)، جایگاه روش تنبیه در تعلیم و تربیت، تهران: انتشارات فیض کاشانی، چاپ سوم.

۲۸. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی (۱۴۰۶)، الوافی، اصفهان: کتابخانه امام امیر المؤمنین علیه السلام.

۲۹. قاضی شوشتری، نورالله (۱۴۰۹ق)، احقاق الحق و ازهاق الباطل، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی

۳۰. قیومی، جواد (۱۳۷۳)، صحیفه الرضا علیه السلام، قم: دفتر انتشارات اسلامی

۳۱. کاظم زاده، موسی؛ کوهی، کمال (۱۳۸۹)، «نقش وسایل نوین ارتباط جمعی در توسعه فرهنگی، موانع و راهکارها»، نشریه نامه پژوهش فرهنگی، سال ۱۲، شماره ۱۲، صص ۲۱۲-۱۸۳

۳۲. کرباسی زاده، علی (۱۳۷۹)، هشتمین سفیر رستگاری، چاپ اول، قم: نشر مولود کعبه

۳۳. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳)، الکافی، تهران: نشر دارالکتب الاسلامیه

۳۴. همان (۱۳۶۵ش)، اصول کافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه

۳۵. کوثری، مسعود (۱۳۸۷)، «شناسه شناسی رسانه های جمعی»، فصلنامه رسانه، شماره ۷۳، بهار ۱۳۸۷

۳۶. کیارسی، سمیه (۱۳۹۴)، «مفاهمه و گفتگوی متقابل راهی در جهت گسترش آموزش های چند فرهنگی»، مجموعه مقالات دومین کنفرانس ملی روانشناسی و علوم تربیتی، خوزستان، شادگان: دانشگاه آزاد اسلامی شادگان

۳۷. گیلانی نجم الدین، جمینی داود، عباسی احمد (۱۳۹۴)، «نقش آموزه های قرآن کریم در اتحاد اقوام مختلف در صدر اسلام»، مقالات برتر و پذیرفته شده برای ارائه شفاهی، هفتمین کنگره پیشگامان پیشرفت، تهران: کتابخانه ملی

۳۸. مجلسی محمدباقر (۱۴۰۰ق)، بحار الانوار، چاپ دوم، بیروت: موسسه الوفا
۳۹. همان (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار، بیروت: نشر موسسه الوفا
۴۰. محمودآبادی، علیرضا (۱۳۹۳)، « نقش کاریکاتور در مفاهمه میان طراح و کارفرما، در فرآیند طراحی معماری»، مجموعه مقالات دومین همایش ملی پژوهش های کاربردی در عمران، معماری و مدیریت شهری، تهران: دانشگاه جامعه علمی کاربردی
۴۱. نریمانی، امیررضا؛ صباغی، مهرداد (۱۳۹۳)، « نقش ارزشی مفاهمه در مدیریت راهبردی ارتباط صنعت و دانشگاه»، مجموعه مقالات دومین کنفرانس ملی کارافرینی و مدیریت کسب و کارهای دانش بنیان، بابلسر، شرکت پژوهشی طرود شمال
۴۲. هاشمی اردکانی، سید حسن و میر شاه جعفری، سید ابراهیم (۱۳۸۷)، «روش مناظره علمی در سیره آموزشی امامان معصوم علیهم السلام، (مطالعه موردی مناظرات امام رضا علیه السلام)، دو فصلنامه علمی- تخصصی تربیت اسلامی، سال ۳، شماره ۷، صص ۲۱-۷
۴۳. یوسف زاده، حسن؛ فیاض، ابراهیم (۱۳۹۳)، «مبنای مفاهمه در ارتباط میان فرهنگی»، پژوهشنامه تبلیغ و ارتباطات دینی، شماره ۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، صص ۳۵-۵
- پایگاه اینترنتی:

<http://daneshnameh.roshd.ir/mavara>